

УДК 339.564(497.1)“1930/1941”

DOI: <https://doi.org/10.31212/kapital.2023.23.jov.131-172>

Др Владан Јовановић*

УПРАВЉАЊЕ ДРЖАВНИМ МОНОПОЛОМ: ПРИЗАД 1930–1941.

Апстракт: Рад представља прилог изучавању привилегованог државног предузећа које се бавило откупом и извозом пољопривредних производа (ПРИЗАД). Посебна пажња посвећена је руководећој структури ове монополске установе чија је делатност реконструисана хронолошки на основу архивске грађе, штампе, историографске и мемоарске литературе.

Кључне речи: ПРИЗАД, монопол, привилеговани откуп, извоз, житарице, опијум, Краљевина Југославија

Последице Велике светске економске кризе коинцидирале су са вишегодишњом политичком и економском нестабилношћу у Краљевини Југославији. Уситњавање земљишних поседа, пораст аграрног становништва и продор америчких житарица на европско тржиште само су неки од узрока пада цена пољопривредних производа у периоду 1927–1933, због чега се југословенска држава окренула централизацији и монополизацији трговине.¹ Осим тога, захваљујући отплати ратних ду-

* Научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд, vladanjovanovic@gmail.com

1 Ljubo Božić, *Agrarna politika sa osnovama zemljoradničkog zadrugarstva*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1960), 164; Smiljana Đurović,

гова Краљевине Србије,² Југославија је 1932. била међу најзадуженијим европским државама, па је попут већине аграрних земаља била принуђена да склапа билатералне клириншке споразуме.³ Појефтињење пољопривредних производа и талас затварања фабрика поспешили су пад животног стандарда у Југославији који се огледао и кроз троструко смањење производње дувана, колапс тржишта некретнина, отпуштање радника и смањену потрошњу животних намирница.⁴

Са друге стране, немачка потреба за доминацијом у Подунављу и јаком сировинском базом водили су отварању тржишта Трећег рајха за пласман југословенских пољопривредних вишкова. Након што су 1932. године Рајхсбанка и Народна банка Краљевине Југославије склопиле уговор о клириншком обрачуну, обновљен је немачко-југословенски трговински споразум којим су две земље регулисале узајамни статус „највише повлашћености“.⁵ Немачка се обавезала да купује југословенске пољопривредне производе по ценама изнад тржишних али да их, уместо девизама, плаћа својом

Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918-1941), (Beograd: ISI, 1986), 108; Vladan Jovanović, “Edo Marković (1885–1939): prilog za biografiju”, *Časopis za suvremenu povijest*, sv. 52, br. 1 (2020), 138–139.

- 2 Више о томе: Драгана Гњатовић, Весна С. Алексић, *Париски компромис. Решивање спора о регулисању дугова Краљевине Србије између Француске Републике и Краљевине Југославије*, (Београд: ИНИС, 2023).
- 3 Vladimir Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918-1941*, (Beograd: INIS, 2006), 131–132.
- 4 Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, (Beograd: ISI, 1987), 160-165, 182–183.
- 5 Душан Глишовић, Иво Андрић, *Краљевина Југославија и Трећи Рајх 1939-1941: прилог проучавању југословенских и српских политичких и културних односа са Немачком, Аустро-Угарском и Аустројом*, том 1, (Београд: Службени гласник, 2012), 138–139.

индустријском робом.⁶ Иако је овим споразумом олакшан експорт југословенских руда, нека истраживања указују да је њиме драстично смањен обим извоза југословенског жита у Немачку.⁷

Оснивање државне монополске установе

Привилеговано акционарско друштво за извоз земаљских производа Краљевине Југославије, познатије по свом акрониму – ПРИЗАД – основано је 12. маја 1930. године⁸ и пословало је до 16. априла 1941. године.⁹ Закон о ванредном кредиту за организацију извоза пољопривредних производа потписали су краљ Александар и неколико министара из владе Петра Живковића, док је Закон о извозу и увозу пшенице, ражи и пшеничног брашна донет 27. јуна 1931.¹⁰

Прва слична установа на Балкану основана је 1928. у Грчкој (Организација за прикупљање пшенице) са циљем да грчком произвођачу плати двоструко више од пшенице увезене из САД-а, Аустралије или СССР-а, премда се, с обзиром на лошу жетву, бавила само дистрибуцијом увезене пшенице. Исте године када је основан ПРИЗАД, у Бугарској је формирана Дирекција за извоз житарица *Храноизнос* која је надзирала и уну-

6 Đurović, *Državna intervencija*, 204.

7 David E. Kaiser, *Economic diplomacy and the origins of the Second World War. Germany, Britain, France, and Eastern Europe, 1930-1939*, Princeton University Press: 2015, 143.

8 *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 135, 10. 6. 1930.

9 Архив Југославије (АЈ), Фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (65), фасцикла 1174, архивска јединица 2158, Одељење за банкарство и осгурање, 11. 7. 1941.

10 АЈ, 65-1787-2918, Закон о ванредном кредиту за организацију извоза земаљских производа, бр. 869, 15. 4. 1930.

трашњи промет житарицама.¹¹ Ипак, највећи извозник жита на Балкану била је Румунија чију је конкурентну цену одржавала тамошња Централна житарска комисија основана 1932. године.¹² У Чехословачкој су постојала два слична предузећа – *Кооператива* и *Аграсол*.¹³ Дакле, оснивање ПРИЗАД-а као државне монополске установе било је део тренда коме се приклонила већина европских аграрних држава тог доба.

Формирање ПРИЗАД-а било је и реакција на светску економску кризу са амбициозним циљем да се произвођачима гарантује цена која би била и до 115% виша од „извозног паритета“.¹⁴ ПРИЗАД је куповао пшеницу од произвођача по релативно високој цени плаћајући је пола у новцу, а пола у боновима, да би је, потом, препродавао на домаћем тржишту по још вишој цени од светске како би покрио извозне губитке.¹⁵ Идејни творац ПРИЗАД-а био је Јурај Деметровић који је 1930. у својству министра трговине обзнанио идеју о оснивању такве установе ради „осигурања светског

11 Ivan T. Berend, *Gospodarska zgodovina Evrope v 20. stoletju. Ekonomski režimi od laissez-faire do globalizacije*, (Ljubljana: Založba ZRC, 2013), 80; Jelena Petaković, „Komparativna analiza proizvodnje žita na Balkanu od 1925. do 1939. godine na osnovu godišnjih statističkih izveštaja Društva naroda”, *Tokovi istorije*. бр. 2 (2010), 24–45.

12 John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, (Indiana University Press: 1982), 450.

13 Jacob Baker et al., *The inquiry on cooperative enterprise in Europe*, (Washington: US Government Printing Office), 1937, 170–171.

14 Говор др Богумила Вошњака: *U. S. Congress. Senate. Committee on Agriculture and Forestry, Hearings*, Vol. 1, 85th Congress, 1st Session March-April 1957, Washington 1957, 514–516.

15 Nikola Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Beograd: Prosveta, 1968, 181.

паритета нашем произвођачу“ и очувања куповне моћи сељака, важног пореског обвезника државе.¹⁶

Из угла прве руководеће гарнитуре, ПРИЗАД је основан како би се цена пољопривредних производа подигла макар на ниво „стварног извозног паритета“ и тиме спречила добит посредничких фирми из Беча, Пеште и Солуна које су до 1930. узимале провизију и до 4.000 динара по вагону.¹⁷ Међутим, елиминација страних посредника није успела услед недостатка складишног простора у Југославији што је резултирало ослањањем на иностране трговце и њихове магацине у Аустрији, Мађарској и Чехословачкој.¹⁸

Осим тога, ПРИЗАД је требало да „послужи Влади као инструменат за спровођење евентуално потребних трговачко-политичких мера“, као и да се домаћи и страни извозници пшенице и кукуруза замене установом која је у државном власништву. У марту 1930. житарски трговац Лео Готлиб боравио је у Београду и након што је „меродавним факторима“ изложио своје планове, именован је за првог генералног директора ПРИЗАД-а. Његово искуство и везе у међународној трговини житом требало је да подстакну извоз пшенице и кукуруза, при чему је првенствено требало сузбити средњоевропску конкуренцију.¹⁹

16 Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије (СБНС), 30. редован састанак од 19. 3. 1932, књ. 4, Београд 1932, 248–251.

17 АЈ, 65-1788-2920, Реферат Леа Готлиба о раду Привилегованог извозног друштва у кампањи 1930/31; Vladan Jovanović, *Opijum na Balkanu: proizvodnja i promet opojnih droga 1918.-1941.*, Zagreb: AGM, 2020, 114.

18 Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*, 449–450.

19 АЈ, 65-1788-2920, Реферат Леа Готлиба о раду Привилегованог извозног друштва у кампањи 1930/31.

Организациона структура ПРИЗАД-а

Формални оснивачи ПРИЗАД-а били су Главни задружни савез у Краљевини Југославији, Главни савез српских земљорадничких задруга, Задружна звезда (Загреб, Љубљана), Свеопће трговачко ДД „Гранум“, Трговачко дионичко друштво, Јулио Штерн и син, Трговачко-прометно дионичко друштво и Средишњи савез хрватских сељачких задруга. Они су се 16. априла 1930. обратили министру трговине и индустрије Јурају Деметровићу,²⁰ који је 10. маја 1930. одобрио оснивање Привилегованог акционарског друштва за извоз земаљских производа Краљевине Југославије. У статуту Друштва пише да је ова „друштвена фирма“ са седиштем у Београду основана ради унапређења пољопривредне производње и извозне трговине, а могла је отворати своја заступништва и филијале у земљи и иностранству. Главница Друштва износила је 30 милиона динара, подељена у 30.000 акција од по 1.000 динара, при чему су акционари могли бити држављани и националне установе Краљевине Југославије. Сврха Друштва била је „комисионо пласирање земаљских производа и прерађевина уз најбоље могуће цене и увете у иностранству“, а за рачун задруга и извозних фирми. Друштво је имало право куповати, давати зајмове и посредовати код кредитирања, учествовати у подизању складишта и силоса, стандардизацији пољопривредне продукције и пословима око транспорта и претовара робе. Главни органи ПРИЗАД-а били су Збор акционара, Управни одбор, Надзорни одбор и Стални пословни одбор. Редовне зборове сазивао је Управни одбор до краја октобра, док је власник најмање 10 акција/деоница имао право на један глас у Збору. Иначе, Управни одбор ПРИЗАД-а

20 АЈ, 65-1174-2158, документ 13610, 5. 5. 1930.

састојао се од 18 чланова са петогодишњим мандатом: по шесторо чланова давали су Савез земљорадничких задруга и Удружење извозника, двоје су били кандидати Министарства трговине и индустрије (МТИ), док је четворо бирано према Закону о ванредном кредиту. Надзорни одбор састојао се од деветоро чланова у трогодишњем мандату и формиран је према истом принципу као и Управни одбор. Стални пословни одбор био је извршни орган Друштва састављен од петоро чланова Управног одбора – по двојица представника задругара и извозника и један делегат из МТИ.²¹

Унутрашњу организацију ПРИЗАД-а чинили су генерални директор са секретаријатом од 14 чланова, подељених на административни и финансијски одељак. ПРИЗАД се крајем 1936. и даље састојао из три комерцијална одељења која су се бавила откупом и извозом жита, воћа и опијума, док је уочи Другог светског рата проширио делокруг рада на откуп вуне, уљане репице и вина од задруга и њихову продају текстилној индустрији.²² Осим откупа вина и ракије уз помоћ средњих одбора, ПРИЗАД је почео да гради откупне станице и складишта, махом по западној Србији.²³ У последњој години свог постојања, ПРИЗАД је упошљавао 26 чиновника у администрацији и 125 у робној дирекцији, распоређених у седам одељења: Житарском, Воћарском,

21 АЈ, 65-1174-2158, Зборска акта 1931–1940, Статут Привилегованог акционарског друштва за извоз земаљских производа Краљевине Југославије преписан на основу Закона о ванредном кредиту за организацију извоза земаљских производа.

22 Тежак, 1. 6. 1940, 362.

23 *Трговински гласник*, бр. 52, 25. 4. 1940, 5.

Општем, Опијумском, Винском, Одељењу за вуну и Одељењу за уљарице.²⁴

Директоре и чиновнике постављао је Управни одбор, док је МТИ одобравало избор директора. На челу ПРИЗАД-а сменила су се петорица генералних директора: Лео Готлиб (1930–1931), Милан Најдановић (1931–1934), Едо Марковић (1934–1939), Ђирило Немец (1939–1940) и Драгутин Тот (1940–1941). Чланови првог Управног одбора бирани су из редова акционара²⁵ и по Закону о ванредном кредиту,²⁶ баш као што су и у састав Надзорног одбора ушли делегати акционара и двојица предвиђена поменутим законом.²⁷

Послови са житом и сукоб интереса

Међутим, током прве две године, тврдио је идејни покретач ове установе Јурај Деметровић пред народним посланицима, ПРИЗАД-ова пшеница једва је одолевала пред америчком конкуренцијом и „бољшевичким, руским дампингом“ услед развоја механизације у САД-у и СССР-у који је обарао производне трошкове и цене на светском тржишту. Деметровић је сматрао да би предвиђене губитке на извозу пшенице требало „превалити на колективитет, на све потрошаче“ како би се

24 АЈ 65-1787-2919, О организацији и структури Призада, с. а. (1941?) Поред њих, за теренски рад ангажовано је још 55 сталних и 144 привремених службеника.

25 Међу виђенијим акционарима били су: Михаило Бајлони, Алфонс Беседњак, Гедеон Дунђерски, Војислав Ђорђевић, др Владимир Глазер, Едо Марковић, Драгиша Матејић, Фриц Милер, др Ђуро Шурмин, Оскар Вајс и др.

26 Према овом закону, места у Управном одбору била су резервисана за директора Државне хипотекарне банке, начелника Министарства пољопривреде, начелника Царинске управе Министарства финансија и директора Дирекције речне пловидбе.

27 АЈ, 65-1174-2158, Оглас УО Призада од 15. 5. 1930.

сачувала куповна моћ југословенског земљорадника. У свом говору у Народној скупштини 19. марта 1932. он је као министар пољопривреде изразио своје начелно противљење мешању државе у привреду, али је истовремено признао да су специфичан тренутак економске кризе и великих вишкова пшенице налагали управо супротно.²⁸

Одлуком Управног одбора ПРИЗАД-а и уз одобрење МТИ, за првог генералног директора ове монополске установе именован је Лео Готлиб у мају 1930.²⁹ Он је од самог почетка имао кадровских проблема услед недостатка стручног особља, док су уштеде оствариване тако што су многи трговачки агенти о свом трошку обављали шпедитерске послове.³⁰ Готлибу се посебно замерало што је код извоза кукуруза фаворизовао своје фирме *Зигфрид Дојч* (Беч) и *Декос* (Будимпешта).³¹ Осим тога, оптуживан је да је његова трећа фирма (*Сингер и Комп.*), која се својевремено „докотрљала шворц из Будимпеште“, у Београду постала солвентна тек пошто је променила име у *Гајух* и преко ПРИЗАД-овог потпредседника Адолфа Шрајбера откупила сав кукуруз.³²

Маја 1931. на Министарском савету било је речи о томе како је ПРИЗАД претходне године, уместо домаћег, куповао кукуруз у Бугарској и Румунији, при чему је продаја увек ишла преко две Готлибове фирме.³³ Он је оспорио тврдње министра пољопривреде, признавши

28 СБНС, 30. ред. саст. од 19. 3. 1932, књ. 4, 248–251.

29 АЈ, 65-1174-2158, Оглас од 28. 5. 1930.

30 АЈ, 65-1788-2920, Лео Готлиб: Реферат о раду Привилегованог извозног друштва у кампањи 1930/31.

31 АЈ 65-1787-2919, Извештај чланова УО Буде Цвијановића, Фрица Милера и Оскара Вајса од 6. 6. 1931.

32 *Слободна реч*, 21. 2. 1935; 14. 3. 1935.

33 АЈ, 65-1788-2921, министар пољопривреде Јурају Деметровићу, министру трговине, 8. 5. 1931.

да је био члан управе и сувласник поменутих предузећа, али да је одмах по доласку у ПРИЗАД иступио из њих.³⁴ Штавише, Готлиб је тврдио да је ПРИЗАД само у првој години свога постојања „донео користи“ југословенској пољопривреди око 300 милиона динара кроз подизање цена пшенице и кукуруза, док је „кашњење“ економске кризе на југословенском простору од годину дана допринело да резултати ПРИЗАД-а изгледају још боље. Уштеда је остваривана и захваљујући сниженој цени транспорта Дунавом јер је Речна пловидба елиминисала страну бродарску конкуренцију.³⁵

Леополд Хирт, вуковарски банкар који је 1915. „побједоносно истакнуо аустр. заставу на тврђави Калемегдан“³⁶ сматрао је да се „дилетантизму у Друштву мора начинити крај“, те да је тзв. житни режим доживео фијаско захваљујући нестручном руководству ПРИЗАД-а.³⁷ Готлиб је разлоге неуспеха тражио у техничким ограничењима али и у потенцијалној завери. Јула 1930. из ПРИЗАД-а су захтевали од МТИ да им омогући увођење још два телефонска броја и централе јер су са постојећа два броја тешко успевали да остваре пословну комуникацију.³⁸ „Цео наш посао базира се на брзој телефонској вези са страним пијацама, јер је то најбољи пут за брзо обавештавање и једино могући пут за пробитачну продају наших производа“, каже Лео Готлиб

34 АЈ, 65-1788-2921, Лео Готлиб Јурају Деметровићу, 27. 5. 1931.

35 АЈ, 65-1788-2920, Реферат Леа Готлиба о раду Привилегованог извозног друштва у кампањи 1930/31.

36 *Židovski biografski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža: <http://zbl.lzmk.hr/?p=1230>.

37 АЈ 65-1787-2919, Леоплод Хирт, „Мишљење о раду Привилегованог А. Д. за извоз земаљских производа Краљевине Југославије (од оснивања па до 31. децембра 1932. год.)“, стр. 38.

38 АЈ, 65-1788-2921, Призад за МТИ, 2. 7. 1930.

у писму министру трговине. Он је спекулисао како су телефонске везе са Бечом и Берлином преко Будимпеште намерно опструиране у корист мађарске конкуренције, па је предложио да се успоставе линије преко Загреба.³⁹ Услед ниске цене мађарске и руске пшенице, Готлиб је тражио 1931. од министра трговине повећање увозних царина.⁴⁰

Почетком јуна 1931. седницом Управног одбора председавао је лично министар трговине Деметровић који је одлуку да се препродаје бугарско-румунски кукуруз бранио идејом да се од Београда направи велики транзитни центар. Присутни су се сложили да је „румунски посао“ био у складу са правилима ПРИЗАД-а, те да је препродаја страног кукуруза била „нужно зло“ које не би смело бити кажњиво.⁴¹

Извозне нерегуларности и хаотична администрација

Ипак, тензије у вези са протежирањем Готлибових приватних трговачких фирми *Зигфрид Дојч* и *Декос* постале су неодрживе, због чега је дошло до смене на челу ПРИЗАД-а. Крајем августа 1931, Готлиба је на месту генералног директора наследио Милан Најдановић, лични пријатељ Ђорђа Бодија, делегата МТИ у ПРИЗАД-у. Штавише, њих двојица су били другови из детињства, а заједно су и студирали у Лајпцигу. Упркос томе, Боди је

39 АЈ, 65-1791-2928, Лео Готлиб министру трговине и индустрије, 7. 6. 1930.

40 АЈ, 65-1790-2925, Лео Готлиб министру Јурају Деметровићу, 24. 1. 1931.

41 АЈ, 65-1788-2921, Осма седница Управног одбора Призада одржана 5. јуна 1931.

оптуживао Најдановића за малверзације,⁴² док је Најдановићу сметала амбиција Бодија да „изиграва власт у Призаду“, као и његова склоност интригама. Током једног од њихових свакодневних састанака у кафани „Петроград“, он је Бодију предложио да се за делегата ПРИЗАД-а у Бечу постави ситан трговац Александар Митић који ће ускоро генерисати озбиљну аферу.⁴³ За потребе финансирања извоза пшенице из Југославије, Најдановић је септембра 1931. у Женеви закључио кредит код швајцарске банке *Soccom* у износу од 150.000 фунти стерлинга.⁴⁴

Као што је поменуто, Збор акционара био је један од главних органа ПРИЗАД-а. На својим редовним и ванредним заседањима у згради Београдске берзе акционари су 1932. дискутовали о „пшеничном режиму“ и гласинама да је ПРИЗАД извозио румунску пшеницу као „југословенску“. Исте године расправљало се о одлуци владе да заведе монопол на извоз пшенице која би била откупљивана по цени која превазилази светску тржишну цену.⁴⁵ Наредне године, акционари су заседали у Занатском дому у Београду и поново расправљали о

42 АЈ, 65-1788-2921, одобрење министра трговине и индустрије 1623 од 25. 8. 1931; Ђорђе Боди тадашњем комесару МТИ у Призаду, 29. 12. 1931.

43 АЈ, 65-1788-2920, Записници др Бошка Машића од 20. 4. и 30. 4. 1934. Са друге стране, Најдановићев претходник Готлиб је рекао да је он иницирао отварање представништва у Бечу још децембра 1930. и да би Најдановић требало да се бави првенствено сређивањем администрације ПРИЗАД-а.

44 АЈ, 65-1791-2928, Споразум између Призада и Соком банке, 17. 9. 1931.

45 АЈ, 65-1174-2158, Записник Ванредног збора Призада 30. 3. 1932, стр. 1–5; Записник II редовног збора акционара Призада, 14. 11. 1932, 1–5.

шверцу румунске пшенице и махинацијама једног од бивших потпредседника ПРИЗАД-а, Драгише Матејића, „разбојника који треба да је на робији“.⁴⁶

У доба Најдановићеве управе регистроване су неправилности у књижењу уплата за пшеницу и „прекоморских послова“, док су се разрешени чиновници и ревизори обраћали председнику владе Живковићу, тражећи „моћан уплив“.⁴⁷ ПРИЗАД је неретко каснио са исплатом за испоручену пшеницу, као у случају ново-садске земљорадничке задруге „Аграрија“ која је потраживала чак 14 милиона динара.⁴⁸ На Косову су житарски трговци обуставили куповину пшенице услед наводног недостатка готовине, тако да лета 1931. у ПРИЗАД није стигао ниједан вагон пшенице из Приштине, Липљана и Обилића.⁴⁹ Махинације при откупу жита забележене су и у Великом Градишту где је уз „аминовање Приза-

46 АЈ, 65-1174-2158, Записник III редовног збора акционара Призада, 27. 9. 1933, 1–5; О Матејићу и сукобу две финансисјко-политичке групације више: Весна С. Алексић, „Банкарско-индустријски конзорцијум као пример плутократизације српске политичке елите 1918–1944“, *Токови историје*, бр. 2 (2023), 61–84.

47 АЈ, 65-1788-2921, саслушање Стевана Радовића, 16. 9. 1931; извештај делегата МТИ при Призаду, 11. 11. 1931; Јово Барбарез председнику владе Петру Живковићу и министру Кости Куманидију, 9. 12. 1931.

48 АЈ 65-1787-2919, Главни задружни савез у Краљевини Југославији за МТИ, 29. 10. 1931.

49 АЈ, 65-1790-2925, срески начелник Грачаничког среза бану Вардарске бановине, 8. 8. 1931. Трговци су се жалили да ПРИЗАД „не прима робу одмах и због тога не смеју да повуку кредит из банке јер се боје евентуалне штете која би настала плаћањем веће камате него што би имали добити и да по пријему исплаћује 80% примљене количине“.

да“ сељацима откупљивана роба 30% испод прописане цене.⁵⁰

Неки чиновници су отпуштани због „неисправних продаја“ стотина вагона пшенице енглеском купцу, као и због ангажмана „субагената“ за аустријско и чехословачко тржиште.⁵¹ Неуредно књиговодство у тако великој установи указивало је на анархично пословање, нарочито у Одељењу за контролу млинова чији је шеф фалсификовао рачуне и налоге за путовања.⁵² Почетком новембра 1932. дошло је до драстичног смањења броја чиновника, док је априла 1933. Димитрије Крајничанац разрешен дужности члана саветодавног одбора Заступства ПРИЗАД-а у Скопљу,⁵³ јер је оптужен за фалсификовање количина опијума депонованог код Хипотекарне банке у Скопљу.⁵⁴

Поред коруптивних чиновничких прекршаја, у ПРИЗАД-у су у то време бележени и случајеви злостављања на радном месту. Дактилографкиња Даница Поповић се децембра 1931. пожалила министру како ју је прогањао шеф Млинског одељења, а пошто га је грубо одбила, на њу је насрнуо и делегат МТИ Ђорђе Боди обасипајући је разним обећањима уколико му „постане пријатељица“. Увређен јер је и он одбијен, Боди јој је на-

50 АЈ, 65-1790-2925, Стеван Јанковић из Петровца на Млави министру трговине и индустрије, 24. 8. 1931.

51 АЈ, 65-1788-2921, Управник (?) министру МТИ 15. 12. 1931.

52 АЈ, 65-1788-2921, реферат по кривицама Боривоја Герзића, шефа Одељења за контролу млинова, 9. 7. 1932.

53 АЈ, 65-1788-2921, извештај комесара МТИ од 30. 12. 1932; МТИ, бр. 9, 5. 4. 1933.

54 Више о „опијумској афери“ из марта 1933. године: Владан Јовановић, “Македонски опијум 1918–1941. О финансијским и политичким размерама феномена”, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 3, (2009), 74.

писао отказ, након чега је дактилографкиња обавестила министра трговине да су њене колегинице „које се нису опирале”, напредовале у служби.⁵⁵ Да ли због овог или других испада, нови министар трговине и индустрије Коста Кумануди је почетком јануара 1932. разрешио Ђорђа Бодија функције делегата у ПРИЗАД-у.⁵⁶ Као бивши комесар, Боди ће касније признати да су трговина и откуп жита били обична симулација и оправдање за „запослење многобројног и скупоценог Призадовог чиновничког апарата у коме, изгледа, има и елемената којима баш недостају и национални осећаји“.⁵⁷

ПРИЗАД је од самог почетка био на удару београдске штампе. Након текста у *Политици* од 9. фебруара 1932. правна служба ПРИЗАД-а покренула је тужбу против новинара Емила Палића јер је критиковао нестручно руководство и тзв. житни режим. Суд је у недостатку доказа ослободио Палића, потврдивши тиме да је независно стање у ПРИЗАД-у заправо било верно осликано.⁵⁸

Велику промену у организационом смислу донело је решење МТИ од 18. фебруара 1932, када је извоз сировог опијума и дроге поверен ПРИЗАД-у, а јануара 1934. његовом опијумском одељењу – Југословенском заводу за извоз опијума (ЈУЗОП), основаном 9. октобра

55 АЈ, 65-1788-2921, Даница Поповић министру трговине и индустрије, 21. 12. 1931.

56 АЈ, 65-1788-2921, решење МТИ бр. 17410 од 4. 1. 1932.

57 Ђорђе А. Боди, „Откупна политика Призада и монополисање извоза“, *Правда*, 25. 1937, 13.

58 *Југословенски млинарски лист*, бр. 9-10, Нови Сад, 8. 3. 1934, стр. 37.

1933.⁵⁹ Изменама и допунама Правилника од 9. маја 1936. ЈУЗОП је постао „стварно одељење“ ПРИЗАД-а.⁶⁰

Свим овим проблемима бавио се и министар трговине Деметровић који је покренуо унутрашњу контролу ПРИЗАД-а како би се рашчистило неколико проблема: расветљавање улоге Готлибових фирми, хаотична бирократија, препродаја румунског кукуруза, сушење домаће робе, избор трговачких агената, државна интервенција за пшеницу, неплански рад, „прекоредне исплате“ под политичким притисцима, благајнички бонови, контрола Млинског одељења и сл. Посебна пажња посвећена је ПРИЗАД-овом заступништву у Бечу и спору са тамошњим делегатом Александром Митићем који је, захваљујући пропустима правне службе београдске централе, поред плате узимао и провизију на продату пшеницу.⁶¹

Заступништво у Бечу: „Афера Митић“

Наиме, представништво ПРИЗАД-а у Бечу требало је да покрива целу Средњу Европу,⁶² али је у време док је Аустрија куповала десетине хиљада вагона југосло-

59 АЈ, Фонд Генерални конзулат Краљевине Југославије у Цариграду (411), фасц. 15, арх. јед. 28, л. 55, МИП за КГК, к. ф. бр. 2262, циркулар 21; АЈ, Фонд Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334), фасц. 28, арх. јед. 69, Рад. Т. Туцаковић, “Дневник о томе шта сам урадио на нашем опиумском питању, у каквим приликама и међу каквим људима”, Београд, август 1939, 8.

60 АЈ, 65-1174-2158, Призад. Извештај о раду за пословну годину 1935/36, 27.

61 АЈ, 65-1788-2920, решење МТИ бр. 491 од 12. 4. 1934; Извештај др Бошка Машића о неправилностима у раду Призада од 29. 4. 1934, стр. 1-76.

62 АЈ, 65-1789-2922, Стенографски записник седнице Сталног пословног одбора Призада одржане 18. августа 1931.

венске пшенице избила тзв. Афера Митић која је потрајала више година. Проблем су представљала Правила о оснивању заступништва у Бечу која је делегат МТИ Ђорђе Боди „двосмисленом стилизацијом“ прерадио на своју руку, обманувши тако министра Куманудија који их је неопрезно потписао и тиме омогућио шефу бечке експозитуре ванредну зараду и чак 50% провизије! Штавише, Митић је крајем августа 1931. из Беча поручио да у управу могу ући само аустријски држављани па је предложио да он оснује у Бечу своју фирму преко које би се, уз пореске олакшице, обављали сви ПРИЗАД-ови послови. Брзоплетом одлуком ПРИЗАД-а, а уз асистенцију југословенског посланства у Бечу, дошло је до протокол-писања Митићеве фирме како би се, наводно, избегле „незгоде прописа аустријског законодавства“.⁶³ Услед манипулисања ценама пшенице и царинских трошкова,⁶⁴ тадашњи заступник МТИ у ПРИЗАД-у наредио је да се Митићу и његовом особљу уруче откази што је и учињено 30. јуна 1932, када је уместо њега постављен агент Емил Лантош.⁶⁵

Међутим, Митић је све до јесени игнорисао ову наредбу, тргујући и даље у име ПРИЗАД-а на аустријском тржишту, да би по доласку у Београд затражио исплату тантијеме и провизије. Успут је уцењивао управу ПРИЗАД-а тврдећи да до формалног оснивања заступништва у Бечу формално није ни дошло, што је у основи било тачно. Посредством правног тима, Управни

63 АЈ, 65-1789-2923, документ од 4. 8. 1939, стр. 1–4.

64 АЈ, 65-1791-2928, писмо Радослава Д. Мирковића, бившег чиновника бечког заступништва Призада министру трговине и индустрије, 29. 9. 1932.

65 АЈ, 65-1788-2920, решење МТИ бр. 491 од 12. 4. 1934; Извештај др Бошка Машића о неправилностима у раду Призада од 29. 4. 1934, стр. 1–76.

одбор ПРИЗАД-а је утврдио да Митићу, осим месечне плате, припадају само тантијема 50% од добити и 1% провизије. Међутим, средином јуна 1933. уследила је нова грешка МТИ које је Митића у тексту решења грешком назвало „службеником ПРИЗАД-а“ и тако му омогућило да, посредством бечког суда, подигне тужбу против установе која га је овластила за свог представника. Свестан пропуста правног тима, а бојећи се неповољног исхода овог процеса, нови генерални директор ПРИЗАД-а Едо Марковић је септембра 1934. предложио поравнање са Митићем. Иако је министар Деметровић начелно пристао на то, Митић је захтевао додатни новац позивајући се на пресуде бечког суда, због чега му је августа 1937. из ПРИЗАД-а исплаћено 1,4 милиона динара на име главнице и камата. Све своје тужбе Митић је подносио Трговачком суду у Београду а епилог овог судског маратона био је да је он за свега 10 месеци ефективног рада примио од ПРИЗАД-а на име плате, тантијеме, пресуде бечког суда и одштете за девалвацију франка и круне око 1,6 милиона динара! Читав износ исплаћен му је из државне касе јер се радило о тзв. житном режиму у коме је држава изгубила преко 300 милиона динара. Митић је означен као човек који „ужива у парничењу“ (што су потврдили и у Београдској берзи где је својевремено радио), па је и ПРИЗАД капитулирао, признавши да се лоше сналазе у „натезању с пасионираним парничарима“.⁶⁶ Без обзира на победу у процесу, Митић је тужио Еда Марковића и генералног секретара Ћирила Немеца за увреду и клевету јер су Врховном суду у Бечу достављали компромитујуће информације о њему, прибављене од аустријске агенције Хермес. Ипак, срески суд у Београду их је крајем

66 АЈ, 65-1789-2923, документ од 4. 8. 1939, стр. 5–9.

фебруара 1937. ослободио кривице, правдајући их како су то радили „штитећи државно предузеће“.⁶⁷

Године консолидације

Решењем МТИ од 12. маја 1934. дужности генералног директора разрешен је Милан Најдановић, а средином јула 1934. за новог генералног директора ПРИЗАД-а именован је Едо Марковић⁶⁸ који је захваљујући својим организационим способностима испољеним током Првог светског рата, банкарској каријери, припадности највишим масонским круговима и међународном угледу, крунисаном истакнутим положајем у Друштву народа, наступао више као експерт него политичар. Превага виталног ентузијазма над изневереним надама у будућност југословенске државе коју више није препознавао допринела је својеврсном ескапизму на унутрашњем плану и окретању међународном ангажману.⁶⁹

Као масон и ротаријанац јеврејског порекла,⁷⁰ Марковић је био погодна мета оних који су тврдили да су у масонским ложама Југославије седели „искључиво крупни капиталисти, људи новца и господари привреде“.⁷¹ Упркос томе, држао је надахнуте говоре

67 АЈ, 65-1788-2921, решење МТИ о „разрешавању обавезе чувања службене тајне“, бр. 1169, 20. 5. 1936; *Правда*, 26. 2. 1937, 12; *Време*, 27. 2. 1937, 8; Поред Митићевог заштитника Ђорђа Бодија, у процесу су сведочили министар Коста Кумануди и потпредседник ПРИЗАД-а Драгиша Матејић (*Правда*, 26. 2. 1937, 12).

68 АЈ, 65-1174-2158, Огласи од 10. јула и 9. августа 1934.

69 Јovanović, “Edo Marković”, 155–156.

70 Рођен је као Едуард Краус у Ђакову.

71 “Židovska masonerija. Prvi popis članova loža u Zagrebu, Osijeku, Sarajevu, Subotici, Novom Sadu i Beogradu”, *Moderna socijalna kronika*, br. 1(13), Zagreb 1935, 27–31.

о Југославији као државној структури за „ментално амалгамисање“ народа који су, иако измучени ратовима, били спремни да буду „пионири мира“. Главну сврху деловања југословенских ротаријанаца видео је у „хлађењу етничких антагонизама“ и успостављању добросуседства.⁷²

Међутим, међународни положај Југославије у доба Велике економске кризе није погодовао таквим очекивањима. Као што је у политичком смислу радила на подривању Мале Антанте, Немачка је од почетка 30-их настојала да опструира југословенско-француске економске везе.⁷³ Осим тога, немачка потреба за доминацијом у Подунављу и јаком сировинском базом водили су отварању тржишта Трећег рајха за пласман југословенских пољопривредних вишкова које би плаћала својом индустријском робом.⁷⁴ Неколико месеци након што је Марковић преузео управу над државним извозним предузећем, дошло је до Марсејског атентата који је сматрао продуктом шире међународне завере у коју је била укључена и Немачка.⁷⁵

Под тако сложеним политичким и друштвеним околностима, Едо Марковић се прихватио захтевне функције за коју га је препоручио тадашњи министар трговине и индустрије Јурај Деметровић, иначе, његов ду-

72 *Proceedings: Twenty-Eighth Annual Convention of Rotary International, Nice-France: Rotary International, June 6-11 1937, 101-102.*

73 Душан Лукач, *Трећи Рајх и земље Југоисточне Европе*, књ. I, (Београд-Лјубљана: Војноиздавачки завод, Балканолошки институт SANU, Prosveta, Rad, Partizanska knjiga, 1982), 201-202; Cvetković, *Економски односи Југославије и Француске*, 124-127.

74 Ђуровић, *Државна интервенција*, 204.

75 Vida E. Marković, *Незаустављено време*, (Београд: Nova knjiga, 1988), 189-192.

годишњи пријатељ. Марковићевој одлуци да прихвати место генералног директора у јулу 1934. претходило је повлачење са чела 77. ротари-дистрикта и уступање места гувернера Милану Стојадиновићу. Ова одлука такође је подразумевала и селидбу његове многобројне породице из Загреба у Београд.⁷⁶ Према интерпретацији познате англисткиње Виде Марковић, њен отац Едо је веровао да ће посредством својих међународних веза опоравити банкротирани ПРИЗАД, због чега је својим сарадницима обезбедио значајне привилегије, попут права да се пензионишу након свега пет година радног стажа. Адвокат тог предузећа је чак тврдио како је 40 радника ПРИЗАД-а радило послове обима три министарства, те да је годишњи обрт овог предузећа чинио петину годишњег буџета Краљевине Југославије.⁷⁷ Током 1934. тема зборових акционара били су кадровска политика и статутарне промене везане за отварање филијала ПРИЗАД-а. Од 1935. године, на редовним годишњим зборовима акционара било је све мање присутних, да би током 1936–1937. дошло до реизбора Управног одбора и статутарних измена друштва везаних за износ главнице и држављанство акционара.⁷⁸

76 Marković, *Nezaustavljeno vreme*, 174–177; Jovanović, “Edo Marković”, 140.

77 Вида Е. Марковић, „Једно загонетно убиство“, *Књижевне новине. Лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 776, 15. мај 1989, 10–11; бр. 777, 1. јун 1989, 12–13.

78 АЈ, 65-1174-2158, Записник ванредног збора акционара Призада, 4. 6. 1934; Записник IV редовног збора акционара Призада, 15. 12. 1934; Списак присутних акционара, 23. 12. 1935; Записник VII редовног збора акционара Призада, 29. 11. 1937; Записник VIII редовног збора акционара Призада, 31. 10. 1937.

„Јудеомасонски тријумвират“ на удару београдске штампе

Од увођења Шестојануарске диктатуре, корупција и политичке злоупотребе све чешће су приписивани „јудеомасонима“, а у својој конспиративној брошури о Јеврејима у привреди Краљевине Југославије⁷⁹ сарајевски „југо-националиста“ контроверзне прошлости Авдо Шахинагић,⁸⁰ кога је београдска полиција евидентирала као „хвалисавца склоног алкохолу и протурању лажних и онеспокојавајућих гласова,⁸¹“ сматрао је да су масони из загребачких ложа водили главну реч у два најмоћнија државна трговачка предузећа, мислећи на *Шинад* и ПРИЗАД. Тврдио је да ПРИЗАД послује искључиво у корист повлашћених иностраних фирми и трговачких агената „проблематичног порекла“, а када је приликом инвентарисања ЈУЗОП-ових магацина утврдио мањак од четири тоне сировог опијума, добио је отказ.⁸² Шахинагић је почео и физички да насрће на руководиоце ПРИЗАД-а, па је приведен у 3. кварт београдске полиције у чијим је просторијама претио Еду Марковићу,⁸³ ословљавајући га наизменично са „Краус“ и „Шварц“.⁸⁴

79 Avdo M. Šahinagić, *Ko šteti narodne i državne interese*, (Beograd: Štamparija „Gundulić“, 1935).

80 Миле Станић, „Терор и злочини Аустроугарске на Србима у Босни и Херцеговини 1914–1918“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, год. X, број 10, 2018, 213.

81 АЈ, 65-1788-2921, Извештај Управе града Београда од 14. 3. 1935.

82 *Балкан*, 10. 3. 1935; Šahinagić, *Ko šteti narodne i državne interese*, 3-8, 36.

83 АЈ, 65-1788-2921, МТИ за Вељу Поповића, министра унутрашњих послова, 5. 9. 1935. Након пуштања на слободу Шахинагић се у ПРИЗАД-у хвалио како ради за полицију.

84 Уочи децембарских избора 1938. режимска штампа је имала обичај да политичке противнике проглашава „покрштеним Јеврејима“, надевајући им наизменично презимена Шварц и

Марковић је због свог јеврејског порекла био под додатним ударом штампе која је, генерализујући његову припадност слоју „аустроугарских банкарских махера“, безуспешно покушавала да га дискредитује у пословима откупа и извоза жита и опијума. Кампања против „јудеомасонерије“ букнула је управо са формирањем прве Стојадиновићеве владе када је лист *Балкан* био дотиран из буџета, а делимично из Немачке.⁸⁵ Према мишљењу доброг дела ондашњих интелектуалаца, антисемитизам је био оруђе Стојадиновићеве пропаганде за скретање пажње са правих виновника корупционашких афера на Јевреје,⁸⁶ док је отварање београдске полиције немачким обавештајним службама 1935. олакшало трансфер нацистичких светоназора и пропагандне праксе.⁸⁷

Новинска кампања против ПРИЗАД-а кулминирала је 1935. године, током које се *Балкану*, *Слободној речи*, *Народу* и *Народним новинама* придружио и остатак београдске штампе.⁸⁸ *Правда* је 30. 1. 1935. објавила да су дневни губици ПРИЗАД-а досезали милион динара док је *Политика* 18. 1. 1935. упозоравала како Марковић фаворизује чехословачке транспортне компаније и трговце житом из *Аграсола* (Братислава) који су откупљивали пшеницу од југословенских сељака и потом је препродавали ПРИЗАД-у по вишој цени. Иако су Београдска трговинска комора и Извозничко

Вајс: Мића Димитријевић, Војислав Стојановић (уред.), *Наши Јевреји – јеврејско питање код нас. Зборник мишљења наших јавних радника*, књ. 1, (Београд: Минерва, 1940), 10–11.

85 Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, (Београд: ИСИ, 2008), 392–393.

86 Димитријевић, Стојановић, *Наши Јевреји*, 1940, 10-11.

87 Бранислав Божовић, *Београд између два светска рата. Управа града Београда 1918-1941*, (Београд: Историјски архив Београда, 1995), 214–220, 230–231; Јовановић, “Edo Marković”, 142.

88 *The Rotarian*, Vol. XLVII, No. 3, September 1935, 42.

удружење тражили да се *Аграсолу* забрани пословање у Југославији због неконтролисаног одлива капитала из земље, Марковић је стао у одбрану ове фирме као и (Готлибовог) предузећа *Сингер и Комп.* које их је заступало у Југославији. Још већи одијум у јавности изазивале су гласине да је Марковић опструирао куповину пшенице из „србијанских крајева“ на рачун банатске и бачке робе. Њему је такође приписиван и пословни промашај – извоз 14.000 вагона пшенице у Чехословачку и Немачку због чега се Аустрија, дотадашњи главни купац српске пшенице, окренула увозу из Румуније, Турске и Аргентине.⁸⁹

Критичари су Марковића оптуживали да није имао довољно трговачког искуства те да је од преузимања ПРИЗАД-а заправо остао марионета његовог првог директора Леа Готлиба. Према сведочењу Шахинагића, Готлиб је био свакодневни посетилац Марковићеве канцеларије и главни ПРИЗАД-ов лиферант кукуруза који је извожен у Немачку.⁹⁰ У јануару 1935, Шахинагић је тужио Марковића за малверзације приликом набавке македонског пасуља па је овај упутио деманти *Балкану* у коме је изјавио да га бивши чиновник прогања из освете. Пословни одбор ПРИЗАД-а потврдио је да није било злоупотреба због чега се уредништво *Балкана* поново окомило на Марковићево јеврејско порекло.⁹¹

Дакле, пола године по преузимању функције генералног директора, Марковић је у штампи и даље нападан као „Едуард Шварц, јудеомасон загребачке ложе“ који

89 *Балкан*, 30. 3. 1935; *Народ*, 24. 6. 1935; Šahinagić, *n. d.*, 11–15, 37–40; Jovanović, “Edo Marković”, 142–143.

90 *Слободна реч*, 21. 2. 1935; 14. 3. 1935; Šahinagić, *n. d.*, 24–33.

91 „Зашто врда генерални директор Призада Др. Едо Марковић и кога све назива југословенском домаћом фирмом“, *Балкан*, 3. 3. 1935; Šahinagić, *n. d.*, 34–35.

није успео да превари „виспрене Балканце“. Представа о „масонској мафији“ у ПРИЗАД-у подгревана је текстовима о хазардерском пословању бившег директора Леа Готлиба и његовог брата Региналда. Наиме, браћа Готлиб били су власници поменуте будимпештанске фирме *Декос* која је тргујући житом „у црно завила“ тамошњу банку, након чега су уз помоћ Марковићевог помоћника Адолфа Шрајбера „почели да харају Призадом“. Ова „пропала пештанска господа“ свакодневно се састајала по отменим београдским локалима док им је хотел „Москва“ служио као „оперативни центар“ одакле је Готлиб слао инструкције Марковићу. Према истом тексту у *Балкану*, „масонски тријумвират“ у ПРИЗАД-у (Готлиб, Марковић, Шрајбер) наводно је кршио прописе приликом трговине житом, па је зарада завршила у џеповима „пештанско-загребачких спекуланата јевреја и поарчена је на разне луксузне набавке и путовања у иностранство“.⁹²

Истина, крајем 1936. Марковић и његов помоћник Шрајбер вратили су се из Прага где су „изгладили неспоразуме“ са чехословачким житарским друштвом, а упоредо са организацијом извоза житарица, Марковић је као члан Мешовите комисије за исхрану Друштва народа често путовао у Женеву. У новембру 1936. био је члан југословенско-чехословачке делегације која је уређивала односе Привредног савета Мале Антанте, а истог месеца ушао је у састав експертске делегације која је припремала југословенско-француски трговински споразум.⁹³ У сред тако интензивних активности, Марковић је почетком 1937. оптуживан да је, због лоше

92 *Балкан*, 6. 3. 1935; Šahinagić, *n. d.*, 40-41; Jovanović, “Edo Marković”, 143–144.

93 *Време*, 27. 10. 1936, 8; 6. 11. 1936, 3; 7. 11. 1936, 6; *Правда*, 10. 4. 1937, 5; Jovanović, “Edo Marković”, 143.

процене количина пшенице намењене извозу у Француску, био директно одговоран за поскупљење хлеба.⁹⁴

Упркос Марковићевој резервисаности према економској сарадњи са Трећим рајхом, учешће југословенског жита у производима извезеним у Немачку било је највеће 1937. када је чинило 17% укупне клириншке размене.⁹⁵ Ђорђе Боди, бивши комесар МТИ у ПРИЗАД-у сматрао је те године да је ова монополска установа, уместо извоза житарица посредством богатих страних фирми, требало да их прво понуди југословенској војсци.⁹⁶

На посебном удару штампе била је кадровска политика „масонског тријумвирата“ у ПРИЗАД-у. Поред Еда Марковића, на мети *Балкана* била су и двојица директора ПРИЗАД-ових одсека – поменути Адолф Шрајбер, „аустроугарски Јеврејин“, задужен у време Великог рата за прехрану Далмације, те Антон Пифат, „прикривени језуита“. Генерални секретар установе био је Богомир (Готфрид) Херман, бивши трговачки помоћник са завршеном основном школом, својевремено судски кажњаван због комунистичке делатности. Позивајући се на рационализацију и штедњу, овај трио је заједно са генералним директором Марковићем наводно отпуштао из службе само православце, Шумадинце, рођене Београђанке, децу солунских бораца и

94 “Призад овакав какав је представља нерадну установу”, *Балкан*, бр. 212, 17. 4. 1937, 2; “Афера над афером, скуп хлеб. Ти ћеш, народе, гулити проју, а Едо Марковић и њему равни кркаће милихпроте”, *Балкан*, бр. 210, 9. 4. 1937, 3.

95 *Foreign-Trade and Exchange Controls in Germany*, Report No. 150, Second Series, Washington: United States Tariff Commission, 1942, 256.

96 Боди, „Откупна политика Призада“, 13. Крајем маја 1937. Французи нису исказали интерес за југословенску пшеницу али јесу за македонски опијум (Cvetković, *n. d.*, 205).

све „који не пузе пред овом мафијом“, док су у служби задржавали „Марковићеве штићенице из Загреба“ и „аустро-мађарске јевреје и бивше комунисте“ међу којима је било италијанских, мађарских и пољских држављана. Да ове информације треба узети са резервом, показује документ по коме је Марковић у оквиру кампање редукације чиновништва за отказ предложио Ивана Пифата, рођака свог најближег сарадника који је уз то био и „аустроугарске провенијенције“. У беспризорној кампањи недељника *Балкан* нарочито је потцртана улога „Призадовог терористе Немеца“ који је у сарадњи са Херманом отпуштао чиновнике. У питању је био шеф вођарског одељења ПРИЗАД-а др Ђирило Немец, бивши италијански држављанин и сувласник у фирми за извоз воћа.⁹⁷

Међутим, у неколико анонимних писама које су активни и бивши службеници ПРИЗАД-а слали недељнику *Балкан*, Едо Марковић је све чешће представљан као „неоспорно вредан и доста способан човек“ који није успео да пресече коруптивну мрежу исплетену од његових најближих сарадника који су, наводно, за теренске чиновнике запошљавали искључиво бивше преступнике и Јевреје, док је половина ПРИЗАД-овог пословања вршена преко извозника међу којима није било ниједног „из предратних крајева Србије чије се презиме завршава на –ић.“⁹⁸ Случај са 500 вагона пше-

97 АЈ, 65-1788-2921, Кабинет МТИ, 5. 11. 1935; „Призадов квартет Едуард Шварц, Адолф Шрајбер, Антон Пифат, Готфрид Херман“, *Балкан*, бр. 11, 17. 3. 1935, 1; Šahinagić, *n. d.*, 30–31, 41–45; Jovanović, “Edo Marković”, 143–144.

98 „У Призаду треба рашчистити“, *Балкан*, бр. 358, 17. 9. 1938, 2; “Ево ко се све окупио око Призада и ко су они који тапшу г. Др. Еди Шварцу-Марковићу”, *Балкан*, бр. 211, 13. 4. 1937, 1–2.

нице која је проклијала у сплитској луци служио је као илустрација Марковићеве лоше кадровске политике.⁹⁹

Марковић је у *Слободној речи* критикован и због расипништва, набавки луксузног намештаја и службених боравака ПРИЗАД-ових руководилаца по аустријским бањама. Посебно му је пребацивано што је приликом откупа жита игнорисао продуктну берзу у Скопљу.¹⁰⁰ Упркос томе што је део штампе непрекидно покушавао да га увуче у афере, Едо Марковић је у пракси демонстрирао приличну отпорност на политичке притиске. Августа 1935. у просторије ПРИЗАД-а улећео је народни посланик Драгиша Цветковић како би интервенисао у име власника извесног млина у Нишу, али без успеха. Поводом „осорног“ Цветковићевог понашања, Марковић се обратио министру трговине молбом да народне посланике замоли да се убудуће, приликом посете овој установи, „не понашају као власт него као странке“.¹⁰¹

Проблеми у опијумском одсеку

Баш као што је 1934. угашена експозитура ПРИЗАД-а у Сарајеву, тако је почетком јануара 1935. ликвидирана и његова филијала у Скопљу која се превасходно бавила откупом сировог опијума. Њоме је руководио Марцел Давидовић који је за малверзације са лабора-

99 “Триста хиљада упропашћено”, *Балкан*, бр. 202, 13. 3. 1937, 2.

100 „Јудео масони на управи Призада помоћу мрачних сила, које их подржавају на положајима опет изигравају све и несметано настављају свој пљачкашки рад“, *Политика*, 28. 6. 1935; *Слободна реч*, 18. 7. 1935; Šahinagić, *n. d.*, 50–51, 64–65.

101 АЈ, 65-1788-2921, Призад М. Врбанићу, 30. 8. 1935; Jovanović, “Edo Marković”, 144–145.

торијском опремом оптуживао Рају Туцаковића, шефа опијумског одељења ПРИЗАД-а.¹⁰²

Иначе, опијумски одсек ПРИЗАД-а који је од 1933. био познатији по свом акрониму ЈУЗОП, вршио је посредством својих „комисионара“ на терену откуп сировог македонског опијума који је због високог постотка морфина важио за првокласну фармацеутску сировину. У жељи да држи све под контролом, Марковић је улазио у ингеренције ЈУЗОП-а, лично се бавећи пословањем контроверзног турско-југословенског Централног бироа у Истанбулу преко кога је ишао извоз опијума.¹⁰³ Иначе, у склапању југословенско-турског опијумског споразума 17. децембра 1934, којим је предвиђен заједнички извозни наступ, учествовао је и Едо Марковић.¹⁰⁴ Шеф ЈУЗОП-а, београдски апотекар Радивоје Туцаковић тврдио је да га је Марковић „шпијунирао“ и подривао његов ауторитет у МТИ, те да је први директор ПРИЗАД-а Лео Готлиб до касних вечерњих сати седео у Марковићевој канцеларији учећи га „као букварца“ основама трговине житом.¹⁰⁵

Туцаковићу је још више сметало то што му је генерални директор одузео право потписивања ЈУЗОП-ових послова и што је иностране фармацеутске фабрике инструирао да своје поруџбине шаљу директно централи ПРИЗАД-а. Осим тога, Марковић је саботирао Туцаковићеву идеју о „препарирању“ медицинског опијума у

102 АЈ, 65-1789-2924, Мирко М. Павлетић, чиновник Призада Дирекцији Призада, 6. 1. 1935.

103 АЈ, 65-1789-2922, Записник 3. седнице Управног одбора Призада одржане дне 26. септембра 1939, 20–21.

104 АЈ, 411-15-28, л. 186-188, Извештај о раду Централног бироа у априлу 1936.

105 АЈ, 334-28-69, Туцаковић, „Дневник“, 20–27, 52–54; Jovanović, “Edo Marković”, 145–146.

опијум за пушење и његовог извоза на Далеки исток. Штавише, Марковић је ЈУЗОП-у одузео право откупа опијума од произвођача уз изговор да је тај посао био у надлежности „политичког ауторитета“, односно, министра трговине.¹⁰⁶ Ради сузбијања корупције, Марковић је средином јуна 1936. све ЈУЗОП-ове поверенике за откуп опијума обавезао да хипотеком над сопственим имањима гарантују исправан рад.¹⁰⁷ Осим тога, солунска трговачка породица Шалом наставила је и током 30-их година да, мимо државних повереника, купује опијум директно од сељака и препродаје га београдском ПРИЗАД-у.¹⁰⁸

Шеф ЈУЗОП-а је генералног директора ПРИЗАД-а доводио у везу и са кријумчарењем опијума које је наводно кулминирало управо „под краљем опијума г. Марковићем“. Наводно, Марковић је био равнодушан по том питању све до децембра 1938, када је под америчким притисцима учествовао у доношењу рестриктивне опијумске уредбе која се тичала ограничавања обима производње и промета сировог опијума у Краљевини Југославији.¹⁰⁹

Између личних уверења, воље акционара и државног курса

У светлу немачког економског продора на југоисток Европе, Марковићева позиција била је током 1938. још комплекснија услед англофилства које је све отво-

106 Туцаковић, „Дневник“, 31-32, 39, 58; Јовановић, „Edo Marković“, 146.

107 АЈ, 65-1792-2931, народни посланик Часлав М. Никитовић министру трговине и индустрије др Милану Врбанићу, 21. 6. 1936.

108 Јовановић, *Опијум на Балкану*, 109-111.

109 Туцаковић, „Дневник“, 60; Јовановић, „Edo Marković“, 146-147.

реније испољавао.¹¹⁰ Званични Берлин је приметио да се „захваљујући јеврејским и енглеским везама“ у Београду почео ширити британски политички утицај са циљем опструкције југословенског извоза у Немачку.¹¹¹

Без обзира на лична уверења генералног директора, извоз пшенице преко ПРИЗАД-а морао се прилагођавати новом спољнополитичком курсу Југославије. Иако је Марковић још у октобру 1937. био члан преговарачке делегације која је са Немачком учетворостручила „преференцирани контингент“ на 20.000 вагона пшенице, он је сматрао да је искључива упућеност на немачко тржиште била штетна по југословенску привреду због неравнотеже у клирингу и платном промету. Акционаре ПРИЗАД-а је известио да је преговарао о освајању других европских тржишта како би се избегле економска и политичка зависност од Немачке.¹¹²

На збору акционара ПРИЗАД-а који је одржан последњег дана октобра 1938, Едо Марковић је оптужио представника Савеза аграрних задруга да му је давао лоше процене извозних вишкова на основу којих је ПРИЗАД извезао више пшенице него што је требало. Ради стабилизације цене предложио је ослањање на државни буџет, док је алтернатива била да се пшеница уопште и не извози, „јер наш извоз пшенице није израз доброг економског стања наше земље него рђавог“. Према његовим речима, извоз југословенске пшенице био

110 Ranka Gašić, “Anglofilске организације у Београду између два свetska rata”, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2007), 33.

111 Глишовић, *Иво Андрић*, 413–414.

112 АЈ, 65-1174-2158, Записник VIII редовног збора акционара Призада, 31. 10. 1938, 22–23; Jovanović, “Edo Marković”, 147. Марковић је том приликом најавио склапање извозног аранжмана са Италијом који је требало да компензује губитак аустријског и чехословачког тржишта пшенице.

је „извоз од уста гладних“ па је уместо тога предлагао индустријализацију „наших најбољих расних крајева“, праћену појачаном експлоатацијом рудних и водних ресурса у неразвијеним областима.¹¹³ Марковићеви опоненти критиковали су његову одлуку о увозу сунцокре-товог семена због кога је Југославија, наводно, за свега осам дана од повериоца постала дужник Бугарске.¹¹⁴

Након рекордне жетве пшенице у сезони 1938/39. управа ПРИЗАД-а поново је пожурила са распродајом вишкова, иако су стручњаци упозоравали да би неод-мерени извоз у условима изгледног рата „довео до не-пријатности у погледу исхране земље“.¹¹⁵ Поред пробле-ма са пшеницом, Марковић је морао водити рачуна и о продаји сировог опијума преко турско-југословенског Централног бироа, а посебно га је бринуо слаб одзив ин-дивидуалних произвођача опијума након ПРИЗАД-овог позива за откуп по повлашћеној цени.¹¹⁶

Едо Марковић је средином октобра 1939. био члан Југословенско-немачког сталног привредног одбора,¹¹⁷ али је због своје наклоњености земљама западне демо-кратије, на инсистирање Берлина, искључен из поме-нутих трговинских преговора.¹¹⁸ За то време, и даље је уживао подршку већине акционара ПРИЗАД-а. Крајем новембра 1939. Марковић је похваљен од стране пред-

113 АЈ, 65-1174-2158, Записник VIII редовног збора акционара При-зада, 31. 10. 1938, 20–25.

114 „Наш Призаде, наша рано љута“, *Балкан*, бр. 286, 5. 1. 1938, 2.

115 “Kako bi mogao da se izbegne slom našeg žitnog režima”, *Narodno blagostanje*, 29. 8. 1939, 531–532.

116 АЈ, 65-1789-2922, Записник 3. седнице Управног одбора Призада одржане дне 26. септембра 1939, 20–21; Jovanović, “Edo Marković”, 148–149.

117 *Време*, 17. 10. 1939, 11.

118 Mira Kolar-Dimitrijević, “Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939-1941”, *Povijesni prilozi*, br. 9, Zagreb 1990, 173–174.

седавајућег на збору акционара јер је „неуморно и вешто водио друштво кроз све тешкоће, сметње и пакосне интриге“, уз напомену да није био у директном сукобу интереса попут својих претходника који су и приватно трговали житом.¹¹⁹ Са друге стране, представник задругара оптужио је руководство ПРИЗАД-а да је само током житне кампање 1939, због лоших савета сељацима да се уздржавају од продаје, начињена штета од 800 милиона динара.¹²⁰ Испровоциран таквим нападом, генерални директор Марковић је одговорност за увођење житног режима пребацио на „оне који су инаугурисали систем и политику Призада“, тј. на владу која га приликом доношења те мере није ни консултовала. Бранећи се од оптужби појединих акционара за дефетизам и издају, он је подсетио како су он и његови сарадници непрекидно молили војну команду и управе градова да „брзом куповином“ стварају ратне резерве пшенице.¹²¹

Почетак рата и крај ПРИЗАД-а

Пред крај свог петогодишњег директорског мандата Едо Марковић је реализовао још једну, не тако популарну идеју: крајем новембра 1939. на Обилићевом венцу у Београду никла је луксузна палата коју је ПРИЗАД себи приуштио захваљујући „набујалом раду“ и „рационалном газдовању“.¹²² Њоме је требало импресионирати стране делегације, а с обзиром на тадашњу

119 АЈ, 65-1174-2158, Записник IX редовног збора акционара Призада, 27. 11. 1939, 4–5, 9–11.

120 Војислав В. Ђорђевић, „Највећем грешнику Призада“, *Земљорадничка задруга*, 24. 12. 1939, 835–836.

121 АЈ, 65-1174-2158, Записник IX редовног збора, 11–14; Jovanović, „Edo Marković“, 149–150.

122 „Нова палата Привилегованог извозног друштва освећена је јуче“, *Политика*, 27. 11. 1939.

спољнополитичку оријентацију Југославије, чини се да је избор првих гостију из Француске био исувише ризикантан.¹²³

Избијање Другог светског рата у септембру 1939. довело је до увођења низа ванредних мера у Југославији. Уредбом о државној мобилизацији од 28. новембра 1939, МТИ је добило улогу министарства снабдевања, док је ПРИЗАД-у додељен задатак да откупљује вишкове житарица и осталих пољопривредних производа, као и да тесно сарађује са Министарством војске и Дирекцијом за исхрану Министарства пољопривреде.¹²⁴ Међутим, сукоб генералног директора ПРИЗАД-а са Генералштабом, о коме је писала његова кћер Вида, кулминирао је у септембру 1939. након што је Марковић, разочаран неубедљивошћу пробне мобилизације тврдио да у војсци има „саботаже“ и да стога не може преузети одговорност за снабдевање храном у случају рата. Још жешћи гнев навукао је својом изјавом да је војни врх био „препун пете колоне“, па му је након претњи смрћу упућених из Генералштаба додељен жандарм испред куће који је ноћ уочи Марковићевог убиства прекомандован.¹²⁵

Наиме, у раним јутарњим сатима 18. децембра 1939, на дан када је Марковић имао заказан састанак са француским и енглеским представницима око преусмеравања ПРИЗАД-овог извоза житарица са Трећег рајха на западноевропске земље,¹²⁶ полицијски агенти Управе града Београда су га убили у кућном дворишту током претреса, наводно због учешћа његове ћерке у студент-

123 *Jutro*, br. 277, Ljubljana, 28. 11. 1939, 5.

124 АЈ, 65-1788-2921, МТИ министру војске и морнарице, 29. 11. 1940.

125 Марковић, „Једно загонетно убиство“, II, 12.

126 Kolar-Dimitrijević, „Strani kapital“, 173–174; Марковић, „Једно загонетно убиство“, II, 12.

ским демонстрацијама.¹²⁷ Након што је уз војне почаст и по православном обреду сахрањен на Новом гробљу у Београду,¹²⁸ на новој палати ПРИЗАД-а завијорила се црна застава док је за вршиоца дужности генералног директора именован Ђирило Немец. Штампана наклоњена ПРИЗАД-у, попут *Народног благостања*, писала је о искрености, храбрости, моралном и професионалном интегритету Еда Марковића.¹²⁹ За разлику од конфликта са домаћим интересним круговима у који га је довело удовољавање америчким захтевима за рестриктивнијом опијумском политиком, Марковићева „нетактичност“ базирана на политичким и етичким уверењима учинила га је уочи новог рата непоузданим партнером југословенског војног врха и реметилачким фактором на немачком „допунском привредном простору“.¹³⁰

Свега неколико дана након Марковићевог убиства, извозне активности ПРИЗАД-а биле су у потпуности фокусиране на немачко тржиште. Комунисти су путем летака упозоравали да је ПРИЗАД само током једног месеца 1940. извезао у Немачку и Италију житарице у вредности 10 милиона динара.¹³¹ Ипак, упркос рекордним жетвама 1940. и високој цени пшенице, ПРИЗАД је био принуђен да, услед недостатка складишног

127 Jovanović, “Edo Marković”, 151–152.

128 *Време*, 21. 12. 1939, 7.

129 *Народно благостање*, бр. 51, 23. 12. 1939, 808–809.

130 Почетком марта 1940, након контроверзног судског процеса који је на неубедљив начин закључио како се радило о „несрећном случају“, убица Еда Марковића осуђен је на две године строгог затвора. Амерички ротаријанци били су уверени да је Марковићева ликвидација наређена из Берлина (*Трговински гласник*, бр. 7, 5. 3. 1940, 2; Jovanović, “Edo Marković”, 153–155).

131 Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, (Beograd-Ljubljana-Titograd: Narodna knjiga, Partizanska knjiga, Pobjeda, 1982), 325–327.

простора, извози сву откупљену пшеницу, што је могло довести до „велике непријатности у погледу исхране земље“.¹³² Исте године, овој монополској установи поверено је и уговорно засејавање рицинусовог семена,¹³³ док је за новог генералног директора ПРИЗАД-а именован др Драгутин Тот.¹³⁴

Дан очи капитулације југословенске краљевине у Априлском рату, нову палату ПРИЗАД-а запосела је немачка војска. Истога дана, 16. априла 1941, по одлуци немачког генералног пуномоћника за привреду у Србији, име овог привилегованог акционарског друштва промењено је у *Српско АД за аграрне производе*, а за његовог комесара постављен је Ханс Брудна.¹³⁵ Почетком децембра 1941. зграда је испражњена и претворена у немачку команду 42. армијског корпуса да би доцније у њу био смештен и Гестапо.¹³⁶ По завршетку Другог светског рата, одлуком владе ДФЈ из 1945. предратни ПРИЗАД трансформисан је у *Централно прометно А. Д. (Центропром)*, док је 1947. преименован у *Предузеће за извоз и увоз Центропром* са седиштем у Београду.¹³⁷

132 *Народно благостање*, бр. 34, 27. 8. 1939, 531–532.

133 *Трговински гласник*, бр. 5, 2. 3. 1940, 6.

134 АЈ, 65-1788-2921, МТИ за министра саобраћаја, 14. 12. 1940.

135 АЈ, 65-1174-2158, Одељење за банкарство и осигурање, 11. 7. 1941.

136 Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944 (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979), 179.

137 „Одлука о усклађивању акта са Законом о привредним друштвима“, члан 1, Скупштина акционара Центропрома АД Београд, 18. 6. 2012: <https://www.belex.rs/data/2012/05/00075527.pdf>; “Успео да опстане”, *Политика*, 17. 1. 2007: <https://www.politika.rs/sr/clanak/20732/Uspeo-da-opstane>

Закључак

Оснивање привилеговане државне монополске установе за откуп и извоз пољопривредних производа (ПРИЗАД) у годинама Велике економске кризе, било је део тренда централизације трговине коме се приклонила већина европских аграрних држава. Увођење државног монопола 1930. имало је за циљ да укине старе откупно-извозне праксе, подигне цену пољопривредних производа и елиминише иностране посреднике. Осим тога, ова монополска установа била је овлашћена да врши кредитирање, стандардизацију пољопривредне производње, организацију транспорта и складиштења робе. Уместо тога, америчко-совјетска конкуренција на тржишту житарица, нерегулисан систем откупа од непосредних произвођача, лоша кадровска политика и недостатак складишних простора за жито, воће и сирови опијум, отварали су пут за корупцију и протежирање приватних шпекуланата. У доба првог генералног директора ПРИЗАД-а Леа Готлиба, граница између приватног и јавног била је готово невидљива док су у годинама његовог наследника Милана Најдановића нерегуларности и бирократска самовоља кулминирали у неколико звучних корупционашких афера, везаних за извоз домаћих житарица и препродају румунске пшенице. У годинама пословне консолидације ПРИЗАД-а (1934–1939), директор Едо Марковић био је на мети београдске штампе која је у „јудеомасонерији“ видела праве господаре откупа и извоза жита и опијума. Поред тога, он је критикован због расипништва, нестручности у житној политици, протежирања „несрпских“ кадрова и узурпирања аутономије опијумског одељења. Доступни извори сугеришу да је убиство Еда Марковића од стране београдске полиције крајем 1939. неопходно сагледати у контексту житне и опијумске политике коју је водио,

а нарочито његовог резолутног става о неопходности стратешког заокрета ПРИЗАД-а од Трећег рајха ка западним, савезничким земљама. Иако замишљен као амбициозно и профитабилно акционарско друштво подупрто јаким монополским положајем, ПРИЗАД је на крају био принуђен да подели политичку судбину свог већинског акционара – државе.

Извори и литература:

- Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ): Fond Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije (65); Fond Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije (334), Fond Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Carigradu (411)
- Foreign-Trade and Exchange Controls in Germany*. Report No. 150. Second Series. Washington: United States Tariff Commission, 1942.
- „Odluka o usklađivanju akta sa Zakonom o privrednim društvima“, član 1, Skupština akcionara Centroproma AD Beograd, 18. 6. 2012: <https://www.belex.rs/data/2012/05/00075527.pdf> (Cyrillic)
- Proceedings: Twenty-Eighth Annual Convention of Rotary International*. Nice-France: Rotary International. June 6-11 1937.
- Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*. XXX redovan sastanak od 19. 3. 1932. knj. 4, Beograd 1932.
- U. S. Congress. Senate. Committee on Agriculture and Forestry, Hearings*. Vol. 1. 85th Congress. 1st Session March-April 1957. Washington 1957.
- Aleksić, Vesna S. “Bankarsko-industrijski konzorcijum kao primer plutokratizacije srpske političke elite 1918–1944”. *Tokovi istorije*. 2 (2023). (Cyrillic)
- Baker, Jacob et al. *The inquiry on cooperative enterprise in Europe*. Washington: US Government Printing Office, 1937.
- Berend, Ivan T. *Gospodarska zgodovina Evrope v 20. stoletju. Ekonomski režimi od laissez-faire do globalizacije*. Ljubljana: Založba ZRC, 2013.
- Bodi, Đorđe A. „Otkupna politika Prizada i monopolisanje izvoza“. *Pravda*. 25. 1937. (Cyrillic)

- Božić, Ljubo. *Agrarna politika sa osnovama zemljoradničkog zadrugarstva*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1960.
- Božović, Branislav. *Beograd između dva svetska rata. Uprava grada Beograda 1918-1941*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1995. (Cyrillic)
- Cvetković, Vladimir. *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918-1941*. Beograd: INIS, 2006.
- Dimitrijević, Mića. Stojanović, Vojislav (ur.). *Naši Jevreji – jevrejsko pitanje kod nas. Zbornik mišljenja naših javnih radnika*. knj. 1. Beograd: Minerva, 1940. (Cyrillic)
- Đorđević, Vojislav V. „Najvećem grešniku Prizada“, *Zemljoradnička zadruga*, 24. 12. 1939. (Cyrillic)
- Đurović, Smiljana. *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918-1941)*. Beograd: ISI, 1986.
- Gašić, Ranka. „Anglofilske organizacije u Beogradu između dva svetska rata”. *Istorija 20. veka*. br. 1 (2007).
- Glišović, Dušan. *Ivo Andrić, Kraljevina Jugoslavija i Treći Rajh 1939-1941: prilog proučavanju jugoslovenskih i srpskih političkih i kulturnih odnosa sa Nemačkom, Austro-Ugarskom i Austrijom*. tom 1. Beograd: Službeni glasnik, 2012. (Cyrillic)
- Gnjatović, Dragana. Aleksić, Vesna S. *Pariski kompromis. Rešavanje sporova o regulisanju dugova Kraljevine Srbije između Francuske Republike i Kraljevine Jugoslavije*. Beograd: INIS, 2023. (Cyrillic)
- Jovanović, Vladan. „Edo Marković (1885-1939): prilog za biografiju”. *Časopis za suvremenu povijest*. sv. 52, br. 1 (2020).
- Jovanović, Vladan. *Opijum na Balkanu: proizvodnja i promet opojnih droga 1918.-1941*. Zagreb: AGM, 2020.
- Kaiser, David E. *Economic diplomacy and the origins of the Second World War. Germany, Britain, France, and Eastern Europe, 1930-1939*. Princeton University Press: 2015.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939-1941”. *Povijesni prilozi*. br. 9, Zagreb 1990.
- Koljanin, Milan. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*. Beograd: ISI, 2008. (Cyrillic)
- Kreso, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944 (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.

- Lampe, John R. Jackson, Marvin R. *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Indiana University Press: 1982.
- Lukač, Dušan. *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*. knj. I, Beograd-Ljubljana: Vojnoizdavački zavod, Balkanološki institut SANU, Prosveta, Rad, Partizanska knjiga, 1982.
- Marković, Vida E. „Jedno zagonetno ubistvo“ (I-II). *Književne novine. List za književnost, umetnost i društvena pitanja*. br. 776, 15. maj 1989; br. 777, 1. jun 1989. (Cyrillic)
- Marković, Vida E. *Nezaustavljeno vreme*. Beograd: Nova knjiga, 1988.
- Petaković, Jelena. „Komparativna analiza proizvodnje žita na Balkanu od 1925. do 1939. godine na osnovu godišnjih statističkih izveštaja Društva naroda”. *Tokovi istorije*. бр. 2 (2010).
- „Prizadov kvartet Eduard Švarc, Adolf Šrajber, Anton Pifat, Gotfrid Herman“. *Balkan*. 17. 3. 1935. (Cyrillic)
- Šahinagić, Avdo M. *Ko šteti narodne i državne interese*. Beograd: Štamparija „Gundulić“, 1935.
- Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*. Beograd-Ljubljana-Titograd: Narodna knjiga, Partizanska knjiga, Pobjeda. 1982.
- Vinaver, Vuk. *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*. Beograd: ISI, 1987.
- Vučo, Nikola. *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*. Beograd: Prosveta, 1968.
- „Zašto vrda generalni direktor Prizada Dr. Edo Marković i koga sve naziva jugoslovenskom domaćom firmom“. *Balkan*. 3. 3. 1935. (Cyrillic)
- “Židovska masonerija. Prvi popis članova loža u Zagrebu, Osijeku, Sarajevu, Subotici, Novom Sadu i Beogradu“, *Moderna socijalna kronika*, br. 1(13), Zagreb 1935.
- Židovski biografski leksikon*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža: <http://zbl.lzmk.hr/?p=1230>.

Summary

Dr Vladan Jovanović

STATE MONOPOLY MANAGEMENT: PRIZAD, 1930–1941

Amidst the Great Economic Crisis, the creation of a specialized state monopoly institution, known as the Privileged State Monopoly for the Purchase and Export of Agricultural Products (PRIZAD), aligned with the prevalent pattern of trade centralization observed in the majority of European agrarian nations during that period. The implementation of the state monopoly in 1930 aimed to supplant preceding purchase-export methodologies, elevate the prices of agricultural products, and eradicate the involvement of foreign intermediaries. Moreover, this monopoly organization was given the authority to provide loans, standardize agricultural production, oversee transportation, and manage the storage of goods. On the contrary, the competitive environment within the American-Soviet grain market, marked by an unregulated procurement system directly involving cultivators, deficient personnel management, and restricted grain, fruit, and raw opium storage capacities, collectively fostered an atmosphere conducive to corruption and the proliferation of private speculation. During the tenure of PRIZAD's inaugural general director, Leo Gottlieb, the distinction between the private and public domains was notably obscured. Conversely, under the leadership of his successor, Milan Najdanović, a culmination of irregularities and bureaucratic inconsistencies gave rise to several prominent corruption scandals. These scandals involved activities such as the illicit exportation of domestic grains and the unauthorized resale of Romanian wheat. Throughout the period

of PRIZAD's business consolidation (1934–1939), Director Edo Marković became a focal point of examination by the Belgrade press. This scrutiny revolved around attributing the role of primary controllers of grain and opium acquisition and export operations to the perceived entity termed “Judeo-Masonry”. He was additionally criticized for extravagance, incompetence in formulating grain policy, exhibiting bias in favor of “non-Serb” employees, and encroaching upon the autonomy of the opium department. According to accessible sources, Edo Marković was purportedly assassinated by the Belgrade police in December 1939, ostensibly due to his grain and opium policies. Specifically, his steadfast advocacy for PRIZAD's geopolitical reorientation away from the Third Reich and towards Western-allied countries was notably highlighted as a contributing factor. Despite its conception as an ambitious and financially viable joint-stock corporation wielding a robust monopoly, PRIZAD found itself inexorably intertwined with the political fortunes of its predominant stakeholder, the state.